

**ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ МОН УКРАЇНИ**

МАСЛЮК АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 159.9 (09)+159.96+314.156.5+612.391+612.8.064

**ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ЛЮДИНОЮ
ДОВГОТРИВАЛОЇ ФІЗІОЛОГІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ
(НА МАТЕРІАЛАХ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ)**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Луцьк – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія історії психології ім. В.А. Роменця, м. Київ

Науковий керівник: кандидат психологічних наук **Куєвда Володимир Терентійович**, Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, завідувач лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Москалець Віктор Петрович**, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника МОН України, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології

кандидат психологічних наук, доцент **Колісник Олексій Петрович**, Волинський національний університет імені Лесі Українки МОН України, професор кафедри загальної та соціальної психології

Захист відбудеться 02 липня 2010 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.05 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки МОН України за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Потапова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки МОН України за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розісланий «01» червня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Я. Малімон

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Переживання людиною природних, техногенних та антропогенних катастроф породжує віддалені психотравмуючі наслідки, що негативно впливають на самоактуалізацію майбутніх поколінь, збереження пам'яті свого роду. Минуле століття було надзвичайно насиченим екстремальними подіями (війни, Чорнобильська катастрофа, землетруси, повені, теракти, голодомори в Україні зокрема). Психологічне осмислення таких подій є передумовою адекватного реагування на сучасні виклики, які постають перед суспільством. У цьому контексті загострюється потреба поглибленого вивчення переживань людини в умовах голодоморів першої половини ХХ століття в Україні. Багатоаспектність проблеми, поруч із об'єктивною складністю феномену переживання голодомору, зумовлюють застосування у дослідженні комплексного підходу, розгляду переживання цієї трагедії як міждисциплінарної проблеми.

Аналіз літератури свідчить, що проблема збереження здоров'я осіб, які зазнали впливу факторів екстремальних ситуацій, була предметом уваги багатьох дослідників (Л. Я. Брусиловський, М. А. Гуліна, М. М. Решетніков, Н. В. Тарабіна, Т. М. Титаренко, В. Е. Франкл, М. В. Чорноручський та ін.).

Представники різних психологічних шкіл і напрямів висувають значні вимоги до особистості, яка перебуває в екстремальних умовах депривації (Дж. Боулбі, Я. О. Гошовський, З. Фрейд, Р. Шпіц та ін.); акцентують увагу на внутрішньому стані особистості у складних життєвих ситуаціях (Л. І. Божович, Ф. Ю. Василюк, Х.-Г. Гадамер, Л. С. Виготський, О. П. Колісник, П. В. Лушин, С. Д. Максименко та ін.). Поява останнім часом в українській історії значної кількості досліджень проблеми голодоморів першої половини ХХ століття в Україні (Р. Конквест, В. І. Марочко, Дж. Е. Мейс та ін.) лише започаткувала історичне розуміння тих жахливих подій, які, водночас, потребують психологічного осмислення та аналізу, що сприятиме глибшому розумінню впливу психотравмуючих переживань та наслідків довготривалої фізіологічної депривації на життєву самореалізацію жертв голодомору та їх нащадків.

Соціальна значущість та очевидна нерозробленість теоретичних і практичних аспектів порушеної проблеми визначили вибір теми дисертаційного дослідження: «Особливості переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до планової тематики науково-дослідницької роботи лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України «Джерела формування та історія утвердження предметної галузі української психології» (номер державної реєстрації 0104U000505). Тема дисертаційного дослідження затверджена

Вченою радою Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 10 від 25 грудня 2006 року) та узгоджена Міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 27 лютого 2007 року).

Об'єкт дослідження – переживання людиною фізіологічної депривації.

Предмет дослідження – особливості переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні).

Мета дослідження: розкрити психологічні особливості переживання масової фізіологічної депривації в умовах голодомору.

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Визначити та проаналізувати основні теоретико-методологічні засади дослідження проблеми переживання загалом та переживання депривації зокрема.

2. З'ясувати психофізіологічну природу перебігу довготривалого вимушеного голодування людини.

3. Дослідити структуру чинників переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації першої половини ХХ століття в Україні.

4. Розкрити вплив голодоморів на характер життєвої самореалізації наступних поколінь.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: принципи системності у психології, цілісності, єдності та взаємодетермінованості зовнішнього і внутрішнього в системогенезі психічної діяльності та розвитку (Л. І. Божович, Ф. Ю. Василюк, Л. С. Виготський, О. П. Колісник, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко та ін.); психосемантичний підхід когнітивної психології до дослідження образу світу особистості (О. Ю. Артем'єва, О. Ф. Бондаренко, В. Ф. Петренко та ін.); концепція феномену розуміння та психології сенсу (О. М. Леонтьєв, Г. С. Костюк, Н. В. Чепелева та ін.); концепції історико-психологічних досліджень (В. Т. Куєвда, О. М. Лозова, В. А. Роменець та ін.); концепції депривації (Дж. Боулбі, Я. О. Гошовський, З. Фрейд, Р. Шпіц та ін.); концепції сімейних відносин (К. Бейкер, М. Боуен, В. Сатір та ін.); теоретичні аспекти психічних станів людини (Т. С. Кириленко, М. Д. Левітов, О. О. Прохоров, В. М. Юрченко та ін.); уявлення про психічні стани та реакції людини в екстремальних та субекстремальних ситуаціях (Ю. А. Александровський, П. В. Лушин, В. П. Москалець, М. М. Решетніков, Н. В. Тарабріна, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Л. М. Юр'єва, С. І. Яковенко та ін.).

Методи дослідження. Для реалізації завдань та досягнення поставленої мети була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу методів, що включає: аналіз, зіставлення, систематизацію, класифікацію, узагальнення даних теоретичних та емпіричних

досліджень; спостереження; опитування (у формі анкетування, бесіди); методи математичної статистики.

Діагностичним інструментарієм дослідження переживання довготривалої фізіологічної депривації виступили: метод вільних асоціацій (О. М. Лозова) для отримання інформації про особливості існування універсальних понять у свідомості людей; метод бесіди (О. М. Шиловська) для вивчення наративів свідків голодоморів; метод анкетування (М. Боуен) для дослідження міжпоколінних сімейних зв'язків родин, що пережили голодомор.

Отримані емпіричні дані піддавалися кількісному аналізу (кореляційний, факторний) із подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Математична обробка даних здійснювалась за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 17).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось у три етапи впродовж 2006–2009 рр. у м. Києві, Київській та Чернігівській областях як територіях із середньостатистичними показниками вираженості голодомору (1932–33 рр., 1946–47 рр.). Контингент досліджуваних склали: учні шкіл – 96 респондентів віком 15 років; свідки голодоморів – 32 респонденти віком від 83 до 94 років та онуки свідків голодоморів (60 респондентів віком від 52 до 62 років). Загальна кількість респондентів – 188 осіб.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що вперше:

- обґрунтовано на теоретичному та емпіричному рівнях психологічне розуміння феномену переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні);
- удосконалено структуру та уточнено функціональні характеристики психотравмуючих чинників голодоморів в Україні першої половини ХХ століття;
- дістало подальшого розвитку питання проявів наслідків переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації внаслідок голодоморів в Україні; емпірично доведено їхній негативний вплив на життєву самореалізацію прийдешніх поколінь.

Практичне значення роботи визначається тим, що у ході дослідження була розроблена та апробована методика вивчення наслідків впливу психотравмуючих подій голодоморів на майбутні покоління, яка може застосовуватись для визначення і прогнозування поведінки особистості у психотравмуючих ситуаціях довготривалої фізіологічної депривації. Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватись викладачами вищих навчальних закладів у навчально-виховному процесі для викладання таких дисциплін як «Загальна психологія», «Історія психології» тощо.

Теоретичні положення та практичні результати дослідження **впроваджено** у роботу Асоціації дослідників голодоморів в Україні (довідка №

73 від 17.11.2009 р.), Київської міської організації Товариства «Меморіал» ім. В. Стуса (довідка № 2-3 від 07.10.2009 р.).

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались обґрунтованістю вихідних теоретико-методологічних позицій, застосуванням адекватного методичного інструментарію при організації експерименту, репрезентативністю вибірки та застосуванням методів математичної статистики із залученням сучасних програм обробки даних.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення роботи було оприлюднено на таких міжнародних наукових конференціях: на П'ятій Міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму» (Київ, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології: досвід, нові підходи, перспективи» (Севастополь, 2007); Другому міжнародному конгресі «Українська освіта у світовому часопросторі» (Київ, 2007); Шостій Міжнародній науковій конференції «Визнання світовою громадськістю голодоморів в Україні як геноциду українського народу» (Київ, 2007); Третьому Міжнародному конгресі «Українська освіта у сучасному часопросторі» (Київ, 2009); Першій Міжнародній науково-практичній конференції: «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ – Кам'янець-Подільський, 2009) та на засіданнях лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (2006–2010 рр.).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 12 наукових одноосібних публікаціях автора, з яких 8 надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків та списку використаних джерел, який включає 222 найменувань. Обсяг основного тексту дисертації становить 160 сторінок, повний обсяг дисертації – 230 сторінок. Робота містить 21 таблицю, 19 рисунків, 5 додатків (обсягом 50 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, міру її розробленості, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Викладено наукову новизну та практичне значення роботи; подано відомості про апробацію результатів дослідження та їх впровадження у практику.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми переживань»* – викладено результати аналізу літературних джерел з

досліджуваної проблеми, проаналізовано провідні напрями та підходи до її вивчення.

Виявлено, що феномен «переживання» у психології розглядається як: структурна єдність різних видів дій і змістів (В. Дільтей); об'єднуюча ланка між людиною та зовнішнім світом (Л. С. Виготський, В. Штерн); певний слід прожитого (Д. М. Овсянико-Куликовський); детермінація внутрішніх форм цінностей культури (Б. М. Теплов); момент переходу реального в ідеальне, свідомого в неусвідомлюване (В. А. Роменець); повноправний психічний акт, в якому виражається вся повнота буття суб'єкта (С. Л. Рубінштейн); діяльність, спрямована на подолання кризової ситуації (Ф. Ю. Василюк); постійний колообіговий процес комунікації індивіда зі світом (Ф. Лерш); сукупність афективних проявів (С. К. Бондарєва, Д. В. Колесов); репрезентація у свідомості того, що відбувається в оточуючому світі (С. Д. Максименко); осягнення внутрішнього світу іншого шляхом його «перенесення» на свій власний емоційний досвід (П. В. Сімонов).

З'ясовано відсутність єдності у розумінні дослідниками поняття «переживання» попри наявний широкий спектр його трактувань. На основі теоретичного аналізу існуючих праць поняття «переживання» в роботі розглядається як психічний акт, у якому виявляється процес взаємодії об'єктивної реальності і внутрішнього світу людини. В переживанні відбувається органічне поєднання соціального, біологічного та психічного. Уточнено судження щодо природи, структури та змісту переживання.

Розкрито міжфункціональні зв'язки феноменів стану і переживання, що дало змогу специфікувати їх розуміння: психічний стан і переживання є рівнозначними; психічний стан формується за участю міжфункціональних зв'язків психічних процесів і властивостей; психічний стан впливає на перебіг психічних процесів, завдяки яким може перетворитися у властивість особистості.

Детермінантою виникнення негативних психічних станів є складні життєві ситуації (стрес, фрустрація, конфлікт, криза тощо). Водночас, психічні стани, що виникають в екстремальних ситуаціях, можуть бути віднесені до групи так званих психогенних розладів, оскільки їхня інтенсивність залежить від характеру патогенних обставин.

На основі опрацювання низки літературних джерел (О. А. Будницька, Ф. Ю. Василюк, Т. С. Кириленко, С. Л. Рубінштейн та ін.) з'ясовано недостатню розробленість та безперечну актуальність проблеми переживання людиною екстремальних ситуацій у сучасних умовах життєдіяльності, що потребує її детального психологічного аналізу, становлення методологічних засад дослідження та відкриває значні науково-дослідницькі перспективи.

У другому розділі – *«Переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації»* – розкрито зміст концептуальних підходів до розуміння депривації, розроблено структуру травмуючих чинників голодомору, обґрунтовано принципи організації емпіричного дослідження, подано опис методичного апарату й конкретизовано форми його реалізації.

Депривація розвивається внаслідок обмеження можливостей людини в задоволенні основних потреб, що здійснює різко негативний вплив на розвиток особистості і може заблокувати її потенційні здатності встановлювати стосунки з іншими людьми (Дж. Боулбі, Я. О. Гошовський, Й. Лангмейєр, З. Матейчек, З. Фрейд, Р. Шпіц). Психічна депривація є психічним станом, що виникає під впливом таких життєвих ситуацій, у яких суб'єкт не має реальної можливості для задоволення основних психічних потреб достатньою мірою та протягом тривалого часу. Наслідки психічної депривації проявляються насамперед у тому, що індивід у результаті тривалого незадоволення потреб не здатний пристосуватися до ситуацій, які є типовими для певного суспільства.

Ґрунтуючись на змістовному аналізі явища депривації загалом та її окремих видів зокрема, з'ясовано, що фізіологічна (харчова) депривація – це тривале недостатнє задоволення харчових потреб, що є не лише основою розвитку вищих потреб особистості, але й простим забезпеченням вітагенної потреби – фізичного виживання людини. У такої депривованої особистості, що існує в замкнутому, блокуючому основні вітальні потреби середовищі, можуть зміщуватися й видозмінюватися найважливіші складові її психоструктури. Це культивує антисоціальні поведінкові тенденції, оскільки мотивація людини зводиться до нужди, задоволення вітальної потреби у їжі.

На основі досліджень (Л. П. Виговська, О. В. Гордєєва, Я. О. Гошовський, В. І. Лебедєв, З. Матейчек, В. Франкл та ін.) встановлено, що негативний вплив деприваційних чинників різнотипного походження призводить до формування специфічної обмеженості життєвого досвіду. Крім психогенних порушень, спостерігається низка розладів у вигляді різноманітних психічних і психосоматичних порушень через тривалий час після психотравмуючих обставин. При цьому їхній прояв має переважно непрогнозований характер на тлі загального благополуччя. Деприваційні механізми формуються на рівні біологічних і соціальних потреб людини, тим самим різко обмежуючи її життєвий потенціал.

У розділі презентовано розроблену структуру психотравмуючих чинників голодомору: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний, традиційний.

Показано незбалансованість вітальних потреб людини як мотиватора усвідомлених протиправних вчинків, не притаманних традиційній українській спільноті. Руйнація і спотворення традиційних світоглядних, етичних засад

одним із наслідків мала посилення суспільно-громадської апатії, байдужість, інертність, страх, неможливих до того зразків аморальності й правопорушень (крадіжки, вбивства, доноси, гвалтування, нехтування релігією, обрядовістю тощо). Це призводило до порушення традиційності й принципів розвитку життєвої ідеології людини, змісту власного існування (закарбовувалися страх, заціпеніння, зневіра, відчай, втрата самоідентичності, почуття покинутості, розчарованості, психічне омертвіння, що сприяло поширенню різних психопатологічних наслідків, аж до самознищення).

Програма емпіричного дослідження реалізовувалась у три етапи.

На *першому етапі* дослідження з'ясовано теоретичні аспекти переживання довготривалої фізіологічної депривації в Україні першої половини ХХ століття, визначено провідні ідеї та розроблено програму дослідження.

На *другому етапі* дослідження у рамках психосемантичного підходу за методом вільних асоціацій проведено експеримент, у ході якого вивчено основні особливості існування універсальних понять у свідомості учнів шкіл та свідків голодоморів, з'ясовано їх відмінності залежно від місця проживання респондентів. Здійснено психологічний аналіз наративів свідків голодоморів.

На *третьому етапі* здійснено експериментальне дослідження міжпоколінних сімейних зв'язків у родинах, які пережили події голодоморів в Україні. Запропоновано методику вивчення переживання довготривалої фізіологічної депривації в Україні першої половини ХХ століття й обґрунтовано її доцільність.

У *третьому розділі – «Емпіричне дослідження переживань довготривалої фізіологічної депривації»* – здійснено аналіз отриманих результатів, їх інтерпретацію та висновки.

Методика дослідження особливостей існування універсальних понять у свідомості людей, ставлення до буттєвих реальностей базувалася на психосемантичній парадигмі і реалізовувалася шляхом асоціативного експерименту, адже асоціація виступає як зв'язок між певними об'єктами або явищами, заснована на особистому, суб'єктивному досвіді. Респондентам (учням та свідкам голодоморів) пропонувалася низка слів, на які вони повинні були відреагувати у письмовій формі асоціаціями, що безпосередньо виникали в них у зв'язку з названим словом. У якості асоціатів приймалися будь-які реакції: слова різних частин мови, словосполучення тощо, проте, враховуючи вікові особливості свідків голодоморів, їхні усні реакції фіксувалися з нашою допомогою. Асоціації впорядковувалися за параметрами частотності. Розподіл отриманих асоціацій на слово «хліб» за факторами групування і територією проживання респондентів відображено у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз асоціативних даних на слово-стимул «хліб» (між групами респондентів, у %)

Фактори групування	Учні шкіл			Нащадки свідків (середнє)	Свідки голодоморів
	м. Києва	м. Прилуки	с. Піски		
Речовий	25,9	42,5	22,2	30,2	9,2
Біологічний	20,9	32,2	22,9	25,3	23,8
Міфічний	13	25,4	16,2	18,2	45,3
Статусний	9	9	3,4	7,1	78,6
Травмуючий	2	92,4	2	32,1	3,5

Найбільша кількість асоціацій виявлена у респондентів м. Прилуки, що пояснюється тим, що значна частина території Прилуцького р-ну була занесена на, так звані, «чорні дошки», тобто події голодомору тут були більш вираженими та більшою мірою психотравмуючими. Доказом такого деструктивного впливу на особистість є відповіді респондентів за «травмуючим фактором»: асоціації «кров», «сльози» тощо. Слід відмітити, що лише респонденти м. Прилуки – нащадки свідків голодоморів у своєму світосприйнятті поєднують слово «хліб» з трагічними, кризовими подіями (92,4 %), і навпаки, у свідків голодоморів такі реакції є мало вираженими (3,5 %), що зумовлено їхнім особливим ставленням до хліба та винуватців голоду: «я їх простила», «такий був час» тощо. Отже, для свідків голодоморів «хліб» є не просто речовою та біологічною субстанцією, а має глибинний сакральний сенс. Це ілюструється такими психосемантичними одиницями: «святий», «всьому голова», «від Бога», «найдорожче», «злагода», «радість», «добро», які супроводжувалися відповідними емоційними переживаннями. Виявлено, що у свідків голодоморів домінуючим є «статусний» фактор (78,6 %) як спроба персоналізації свого ставлення до хліба (напр. в асоціації «пекар» та ін.), адже хліб традиційно був головним у житті українського народу та фізіологічно депривуючої людини зокрема. Водночас, для респондентів шкіл Київської та Чернігівської областей (30,2 %) – нащадків свідків голодоморів, хліб виступає засобом харчування, задоволення вітальних потреб на рівні з іншими продуктами харчування та асоціюється зі словами: «свіжий», «чорний», «теплый», «продукт харчування», «їжа», «житній», «паляниця». Отже, самоцінність інтегрального поняття «хліб» під дією сучасних руйнівних впливів нівелюється і призводить до його профанації.

Розподіл отриманих асоціацій на слово «голод» за факторами групування і територією проживання учнів та свідків голодоморів подано у табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз асоціативних даних на слово-стимул «голод»

(між групами респондентів, у %)

Фактори групування	Учні шкіл			Нащадки свідків (середнє)	Свідки голодо морів
	м. Києва	м. Прилуки	с. Піски		
Атрибутивний	35,4	25,4	21,8	30,2	17,2
Субстантивно- метафоричний	42,1	29,8	2,1	24,6	25,9
Міфічний	90,2	3,1	2,3	95,6	4,3
Макро- соціальний	49,9	40,2	2,6	30,9	7,2
Травмуючий	47,6	19,8	17,8	28,4	14,5

Визначено, що для кожної з груп респондентів властиві асоціації за «травмуючим» фактором, що виражається такими психосемантичними одиницями: «голодомор», «геноцид», «біда», «горе», «канібалізм», «жах», «війна», «страждання», «руїна», «33 рік» тощо. Такий асоціативний ряд відображає негативне ставлення респондентів до поняття «голод» як до особистісно пережитої трагедії (у свідків голодоморів), так і усвідомлення сучасною молоддю трагічності тих подій. Невисокий показник травматизації свідків (14,5 %) вказує на те, що очевидці голодомору не тримають образи на своїх кривдників, на відміну від нащадків свідків (28,4 %).

Значний відсоток (47,6 %) травматизації учнів м. Києва пояснюється активною роботою, проведеною адміністрацією ліцею щодо дослідження школярами подій голодоморів та збереження історичної пам'яті: збирання свідчень жертв голодоморів, участь школярів у наукових конференціях тощо. Слід зазначити, що у нащадків свідків голодоморів «макросоціальний фактор» («люди», «Україна» тощо) становить 30,9 %. Такі результати зумовлені територією проживання респондентів (міста Київ, Прилуки) та, відповідно, вищим рівнем їх залучення до суспільно-активного життя, ніж респондентів села. Нащадки свідків голодоморів сприймають «голод» (30,2 %) атрибутивно – констатуючи основні ознаки характеристик слова та іманентні риси об'єкта, проте свідки голодоморів відтворюють пережиту трагедію опосередковано метафорично (28 %), оскільки спрацьовує психологічний механізм захисту психіки від тривалих у часі травмуючих подій.

За результатами другого етапу емпіричного дослідження визначено психологічні особливості розповідей свідків голодоморів. У процесі написання автобіографії проходить процес усвідомлення «Я-концепції», механізмом якого є аналіз зафіксованих в автобіографії життєвих подій, на підставі яких

особистість робить певні висновки щодо рис характеру і якостей, які їй властиві.

Виявлено, що у переважної більшості (93,7 %) респондентів зміст розповідей травматичний, що супроводжується значними емоційними проявами (сльози, хвилювання, тремтіння рук, мімічні відреагування, зміна інтонації, тембру голосу тощо). Наприклад, у наративі свідка голодоморів (О. Т., 1927 р.н., м. Київ) зазначається про неможливість рвати лободу, оскільки саме вона врятувала його і сім'ю від голодної смерті. Інший свідок (М. П., 1924 р.н., с. Піски, Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) згадувала: «Коли я бачу щавель, то сльози навертаються, я його запам'ятала на все життя». Розповіді свідків голодоморів відображають реальну фактологію подій, проте вони принципово виходять за межі їхнього життя: наявне чітке усвідомлення пам'яті свого роду, сакральних коренів народу.

У більшості свідків голодоморів виявлено високий рівень пасивності як форми самозбереження та самозахисту: 78,1 % з них намагалися перекласти відповідальність за власне життя на інших. З часом досліджувані переосмислили пережите і пристосувалися до умов існуючого середовища, що у підсумку призвело і до вибачення своїх кривдників: «Бог розсудить», «я простив давно». Водночас, пам'ять свідків голодомору відтворює деталізовані картини минулого, що зумовлено істотним емоціогенним характером негативного спрямування подій голодомору. В наративних розповідях свідки голодоморів основним механізмом виживання під час довготривалої фізіологічної депривації називали сенс життя. Це підтверджується дослідженнями перебування людини в депривуючих умовах концентраційного табору (В. Франкл). Лише людина, яка мала мету життя, в умовах голодоморів могла витримати всі негаразди свого існування. Розповіді свідчать, що постраждалими допомагали вижити латентна віра в Бога, підтримка родини, оточуючих, співпраця з владою тощо. Сенс буття особистості посилював її життєву позицію, давав змогу відстоювати своє право на глибоке духовне життя, традицію, життєву успішність.

На третьому етапі емпіричного дослідження проводилось опитування онуків свідків голодоморів за допомогою розробленої автором анкети, яка, крім демографічної інформації, виявляла міру життєвої успішності респондента, об'єктивне розуміння тогочасного режиму, ступінь відриву респондента від сімейних коренів, морально-етичні, особистісні настановлення. На основі теорії М. Боуена було зроблено припущення про те, що сім'ї, які емоційно і фізично дистанціювалися від членів родини, що пережили голодомор в Україні та забували про них, мали б виявити менш успішну самореалізацію у поколіннях онуків. І навпаки, сім'ї, в яких підтримувався зв'язок з постраждалими від

голодоморів, належно вшанувалась пам'ять про них, повинні виявляти більшу життєву успішність у поколінні онуків.

Отримані діагностичні дані зазначеної вибірки були піддані факторному аналізу за методом головних компонент Varimax. Для інтерпретації було відібрано 5 факторів, сукупна дисперсія яких становить 70,6 %: *базове функціонування* (21,1 %); *соціальне функціонування* (20,4 %); *сімейна пам'ять (відрив-забуття)* (13, 7 %); *інформація про нащадків* (8,49 %); *незгода-протест* (6,81 %). Показники отриманих факторів були піддані аналізу з використанням коефіцієнта кореляції Спірмена.

Встановлено позитивний зв'язок ($r = 0,46$ при $p \leq 0,05$) між факторами *«базове функціонування»* та *«незгода-протест»*. Підтверджено, що процес життєвої успішності нащадків свідків голодоморів зумовлений особливостями протестних настановлень або протидії зовнішнім викликам. Протест до влади – своєрідна форма виживання в депривуючих умовах тоталітарного ладу. Водночас, у переважній більшості це був пасивний протест, який захищав «Я-концепцію» людини, адже нівелювання внутрішніх цінностей може призвести або призводить до порушень усталеного способу життя та до руйнування прийнятого особистістю психічного світу.

Зафіксований результат по новому висвітлює теорію М. Боуена щодо концепції «відриву»: інтенсивний емоційний розрив корелює зі складними психологічними, соціальними, фізіологічними проблемами і, навпаки, відмежування, втрата контакту між поколіннями поєднуються з проблемами у сім'ї. Отже, «незгода-протест» є частиною складного внутрішнього світу людини і передається у міжпоколінних зв'язках, що підтверджується відповідями респондентів щодо лояльності або протесту до тоталітарного режиму (рис. 1).

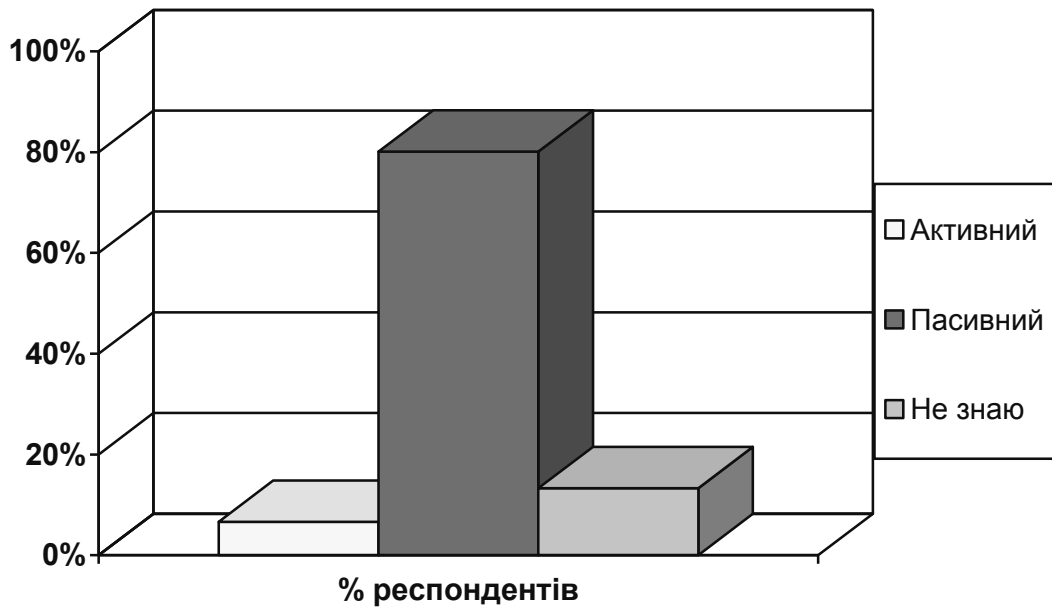

Рис. 1. Розподіл результатів за виявом протесту у нащадків свідків голодоморів

Такий незначний відсоток (6,6 %) відкритого протесту можна пояснити тотальним винищенням комуністичною владою національно свідомих, налаштованих проти більшовицького режиму представників української нації. Можна констатувати, що це і є реальні наслідки руйнування духу нації: тотальний страх, упокорення, психологічне омертвіння, знецінення особистості, самоприниження, апатичність, «сірість», безликість як неспроможність протистояти злочинним діям влади. Наявність пасивного протесту, прихованого спротиву (80,1 %), виявлених за допомогою анкети, підтверджується наративними розповідями свідків голодоморів.

За допомогою анкетного опитування онуків свідків голодоморів виявлено найпоширеніші ресурси виживання людей у цей період (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів щодо ресурсів виживання під час голодоморів

Варіанти відповідей	% респондентів
Допомога людей	46,6 %
Природні ресурси	56,6%
Крадіжки	3,3%
Співробітництво з владою	3,3%

Примітка: деякі респонденти відмічали по декілька відповідей

Результати асоціативного експерименту, формалізовані у вербальних асоціаціях, узгоджуються з даними наративів, анкетного опитування і виявляють істотні відмінності у свідомості сучасників та людей, що пережили голодомор.

Встановлено статистичну значущість позитивного зв'язку ($r = 0,36$ при $p \leq 0,05$) між факторами, які отримали назву «*соціальне функціонування*» та «*сімейна пам'ять (відрив-забуття)*». Це свідчить про те, що у сім'ях, у яких трагічно-священними були спогади про ті події (успадковували родинні реліквії, інформацію про голодомори, незважаючи на заборону під страхом смерті) рівень соціального життєвого благополуччя та самореалізації нащадків (онуків) є вищим. Це відрізняє їх від сімей, у яких події голодоморів замовчувалися, приховувалися, втрачалися родинні зв'язки. Саме такі сім'ї нащадків свідків голодоморів відзначалися низьким рівнем самореалізації. Процес формування важкої дисфункції відбувається в результаті зниження рівня диференціації від покоління до покоління. В закритій системі (а якраз такою є кожна негармонійна депривована сім'я) люди не можуть самореалізуватися, оскільки в кращому випадку вони спроможні тільки існувати.

Підтверджено теорію М. Боуена про негативно руйнівний вплив втрати вертикальних сімейних зв'язків на життя майбутніх поколінь. Такий відрив простежується у досліджуваній вибірці респондентів. Отримані емпіричним шляхом дані окреслюють зміст та значення переживання голодоморів для третього покоління свідків трагедії. Це виражається в негативних, трагічних образах, успадкованих людиною через складні механізми етнокультурних, сімейних впливів, адже постійно відбувається процес міжпоколінної передачі членами родини культури, традицій, етносу народу.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз та експериментальна перевірка основних положень дослідження щодо особливостей переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації на матеріалах голодоморів в Україні, з'ясування їх психотравмуючих наслідків, дали змогу дійти таких основних висновків.

1. Теоретичний аналіз існуючих у зарубіжній і вітчизняній психології підходів до проблеми переживання дозволив обґрунтувати його структуру, що містить визначення, критерії, опис різних форм його вияву. Феномен переживання розглядається як психічний акт, у якому виявляється процес взаємодії об'єктивної реальності і внутрішнього світу людини. Складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку, їхні відносна автономність і взаємовплив загалом задають траєкторію життєвого

шляху людини, її самотворення як особистості. Отже, переживання розглядається як цементуюча функція особистості, котра зв'язує неусвідомлювані й усвідомлювані психічні процеси.

2. Встановлено сутнісні ознаки та механізми типологічної диференціації феномену депривації. Уточнено поняття довготривалої фізіологічної депривації як психічного стану, що виникає в результаті обмеження можливостей задоволення потреб у їжі тривалий час. Крім того, переживання психічної депривації в ситуаціях незадоволення достатньою мірою основних психічних потреб також призводить до надзвичайно серйозних порушень внаслідок психосоціальних обмежень функціональних параметрів особистості. Проблемною є різновекторна дія обмежень на людину, що ускладнює прогнозування її поведінки в складних життєвих умовах.

3. Визначено структуру травмуючих чинників голодоморів, що включає такі різновиди депривуючих впливів: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний, традиційний. Зафіксовано, що комунікативно-інформаційна депривація відігравала вирішальну роль у політиці тоталітаризму: маніпуляція свідомістю, орієнтована на утвердження політично дезорієнтуючих ідеологем, що передбачали руйнування усталених родинних, міжособистісних та міжгрупових зв'язків, породжувала досі невідомі конфліктогенні ситуації, інформаційне блокування, спотворене розуміння міжособистісної гармонії з метою винищення національно-свідомої людини.

Просторова депривація істотно обмежувала територію існування, що призводило до породження комплексу меншовартості, тривоги, страхів, безініціативності, відчуття непотрібності, байдужості, нікчемності, втрати сенсу життя.

Руйнація чинника сакральності та переживання людиною духовної, традиційної депривації через підміну ключових понять національної культури, поступово нівелювало традиційні етнічні настановлення. Це глибоко підривало національну опірність, ментальний імунітет, водночас упереджуючи можливий спротив депривуючим подіям голодоморів.

4. З'ясовано механізм відображення у свідомості людини наслідків травматизації голодом у міжпоколінних зв'язках. Події довготривалої фізіологічної депривації формують у свідомості людини необмежені в часі негативні переживання, які об'єктивуються в трагічних образах, успадкованих сучасною людиною через складні механізми сімейних, етнокультурних впливів. Встановлено моделюючий вплив міжпоколінних трансляцій сутності голодомору на життєву стійкість людини. Більшість респондентів, у сім'ях яких були дорогими спогади про події голодомору, які успадковували родинні реліквії, виявляють вищий рівень життєвого благополуччя та самореалізації

нащадків (онуків) порівняно з сім'ями, у яких події голодомору замовчувалися, приховувалися, втрачалися родинні зв'язки.

Перспективи дослідження: отримані у дослідженні результати і зроблені на їх підставі висновки не вичерпують усієї складності досліджуваної проблеми. Подальше поглиблене вивчення психологічних особливостей та чинників переживання людиною депривації внаслідок голодоморів в Україні з позиції генетичного підходу може виявитися продуктивним як на рівні дослідження окремої особистості, так і різних соціальних груп, об'єднаних трагічними історичними подіями голодоморів (1932–33 роки та 1946–47 роки) в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях, затверджених ВАК України:

1. Маслюк А. М. Проблема самосвідомості у лімінальному стані (на матеріалах самозвітів жертв голодомору) / А. М. Маслюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. С. Д. Максименка]. – К., 2007. – Т. IX, ч. 1. – С. 245–251.
2. Маслюк А. М. Теоретичний аналіз проблеми переживання / А. М. Маслюк // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. С. Д. Максименка]. – К. : Главник, 2007. – Т. X, ч. 1. – С. 176–182.
3. Маслюк А. М. Особистість в екстремальних умовах соціокультурного середовища 20–50-х років XX століття на Україні / А. М. Маслюк // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія : [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. С. Д. Максименка]. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2007. – Т. X, вип. 2. – С. 350–360.
4. Маслюк А. М. Особливості психічного стану в умовах нервової анорексії / А. М. Маслюк // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія : [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. С. Д. Максименка]. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – Т. X, вип. 7. – С. 266–275.
5. Маслюк А. М. Особливості трансформації свідомості людини в екстремальних ситуаціях під час довготривалої фізіологічної депривації в Україні XX ст. // Джерела формування та історія утвердження предметної галузі української психології : колективна монографія / [С. В. Бондар, О. Т. Губко, А. М. Маслюк та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2008. – С. 137–154.
6. Маслюк А. М. Феномен духовного заціпеніння: психічні стани людини 30-х років XX століття в Україні / А. М. Маслюк // Проблеми сучасної

психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. : С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 4. – С. 200–211.

7. Маслюк А. М. Аналіз переживання кризових ситуацій / А. М. Маслюк // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. : С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 5. – С. 265–278.

8. Маслюк А. М. Дослідження психотравмуючих переживань особистості як теоретико-методологічна проблема / А. М. Маслюк // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / наук. ред. : С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 6. – С. 55–66.

Статті у наукових виданнях та матеріали наукових конференцій:

9. Маслюк А. М. Психотравмуючі чинники спотвореної культури в умовах голодомору / А. М. Маслюк // Українська освіта у світовому часопросторі : матеріали II Міжнар. конгресу, (Київ, 21–22 жовт. 2008 р.). – К. : Рада, 2008. – Кн. 1. – С. 10–28.

10. Маслюк А. М. Особливості переживання депривації під час голодоморів в Україні / А. М. Маслюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні : визнання світовою громадськістю голодоморів в Україні як геноциду українського народу : матеріали VI Міжнар. наук. конф., (Київ, 30 листоп. 2007 р.). – К. : МАУП, 2008. – С. 48–59.

11. Маслюк А. М. Відображення феномену переживання в свідомості особистості (на прикладі голодоморів на початку ХХ століття в Україні) / А. М. Маслюк // Українська освіта у сучасному часопросторі : матеріали III Міжнар. конгресу, (Київ, 21–22 жовт. 2009 р.). – К. : Рада, 2009. – Кн. 1. – С. 237–239.

12. Маслюк А. М. Проблема самосвідомості в лімінальному стані (на матеріалах самозвітів жертв голодомору) / А. М. Маслюк // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 8–12.

АНОТАЦІЇ

Маслюк А. М. Особливості переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. –

Волинський національний університет імені Лесі Українки МОН України. – Луцьк, 2010.

У дисертації досліджується переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні). Робота містить теоретичне обґрунтування та результати емпіричного дослідження проблеми. Розкрито сутність переживання довготривалої фізіологічної депривації голодоморів в Україні. Визначено структуру травмуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття.

Виявлено, що перебіг довготривалої фізіологічної депривації формує у свідомості людини необмежені в часі переживання, які об'єктивуються в трагічних образах, успадкованих сучасною людиною через складні механізми сімейних, етнокультурних впливів.

Розроблено методику вивчення переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні).

Ключові слова: переживання, психічний стан, довготривала фізіологічна депривація, зв'язок між поколіннями, голодомор, психотравма, екстремальна ситуація.

Маслюк А. М. Особенности переживания человеком длительной физиологической депривации (на материалах голодоморов в Украине). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Волынский национальный университет имени Леси Украинки МОН Украины. – Луцк, 2010.

Исследуется переживание человеком длительной физиологической депривации (на материалах голодоморов в Украине). Работа содержит теоретическое обоснование и результаты эмпирического исследования проблемы. Раскрыта сущность переживания длительной физиологической депривации. Определена структура психотравмирующих факторов голодомора: коммуникативно-информационный, физиологический (пищевой), пространственный, духовный, традиционный.

Программа эмпирического исследования предполагала поэтапное изучение психологических особенностей переживания длительной физиологической депривации (на материалах голодоморов в Украине).

Результаты первого этапа исследования свидетельствуют о несоответствии представлений универсальных понятий в сознании учеников школы и свидетелей голодоморов в Украине. Выявлены определенные различия в сознании респондентов в зависимости от места проживания.

По результатам второго этапа эмпирического исследования определены психологические особенности нарратива свидетелей голодоморов. При написании автобиографии происходит процесс осознания «Я-концепции», механизмом которого является анализ зафиксированных в автобиографии жизненных событий, на основании которых личность делает определенные выводы относительно черт характера и качеств, которые ей свойственны. Выявлено, что у подавляющего большинства свидетелей голодоморов содержание рассказов травматическое, что сопровождается значительными эмоциональными проявлениями. Нарративы отражают реальную фактологию событий, однако они принципиально выходят за их пределы. Свидетели голодоморов осознают память своего рода, сакральных корней народа.

На третьем этапе исследования определено, что события длительной физиологической депривации формируют в сознании человека неограниченные во времени переживания, которые объективируются в трагических образах, унаследованных современным человеком через сложные механизмы семейных, этнокультурных влияний.

Доказана весомость существования взаимосвязи между свидетелями событий голодоморов в Украине и представителями последующих поколений украинской нации. Выявлена значимость знания истории своего рода, чествования и почтительного отношения к жертвам голодоморов как предпосылки успешной самореализации потомков. И наоборот – потеря вертикальных семейных связей родственниками, которые пережили длительную физиологическую депривацию первой половины XX столетия в Украине, отрицательно влияет на жизнь будущих поколений.

Разработана методика изучения переживания человеком длительной физиологической депривации (на материалах голодоморов в Украине).

Ключевые слова: переживание, психическое состояние, длительная физиологическая депривация, связь между поколениями, голодомор, психотравма, экстремальная ситуация.

Maslyuk A. N. Features of human experiences of long-term physiological deprivation (on materials of famin in Ukraine). – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Volyn National University named after Lesya Ukrainka the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Lutsk, 2010.

We investigate the experiences of a man long-term physiological deprivation (on materials of famin in Ukraine). The paper contains a theoretical basis and the results of the empirical study of the problem. Thesis depicts the essence of a long-term physiological deprivation of famine in Ukraine. Structure factors of traumatic

events of the famine in Ukraine in the first half of XX century are determined in the paper. The flow of long-term physiological deprivation in human consciousness unlimited in time forms the negative feelings that are objectified in the tragic images of inherited modern man through the complex mechanisms of family, ethnic and cultural influences.

The conclusions generalize theoretical framework. It has been developed a method of studying the experience of long-term physiological deprivation (on materials of famines in Ukraine).

Key words: experience, mental condition, long-term physiological deprivation, the link between generations, famine, mental trauma, extreme situation.

Підписано до друку 09.03.2010 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 19.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.
200-87-13, 200-87-15, 8-050-525-88-77

